

ทุนในการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมือง
อำเภอกระนวน จังหวัดขอนแก่น
Livelihood capital of urban farmer households
in Kranuan District, Khon Kaen Province

วณิชชา ณรงค์ชัย¹

Wanichcha Narongchai

รักชนก ชำนาญมาก²

Rukchanok Chumnanmak

Abstract

This study aimed to investigate livelihood capital of urban farmer households using qualitative research design. In-depth interview was conducted with 29 farmers from 14 households conducting farming activities in Kranuan Municipality in Khon Kaen Province. Data was

¹ดร. สาขาวิชาสังคมศาสตร์ ศูนย์บริการแรงงานและการย้ายถิ่นระหว่างประเทศ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ประเทศไทย

Ph.D. in Sociology and Anthropology, Department of Social Sciences, Labor and International Migration Service Center (LIMISC), Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University, Thailand

²ดร. สาขาวิชาสังคมศาสตร์ ศูนย์วิจัยพหุลักษณะลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ประเทศไทย

Ph.D. in Sociology and Anthropology, Department of Social Sciences, Center for Research on Plurality in the Mekong Region (CERP), Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University, Thailand

Corresponding Author : E-mail: wanicna@kku.ac.th

(Received : 29 August, 2018 Revised : 24 February 2019, Accepted : 28 March 2019)

collected from December 2017 to March 2018, and content analysis was performed to analyze data. The results showed that urban farmer households in the municipal area with good economy, public utilities and all sorts of services still had traditional agriculture as their main occupation. Urbanization of Kranuan municipality was expanding at a high rate and with a high cost of living, and farmer households had to adjust their production modes for survival. They brainstormed to identify their livelihood capitals and found that urban farmers were able to access natural capital, physical capital, and financial capital in to access opportunities to do agricultural activities for more income. However, farmers had less access to human capital and social capital which became limitations to their occupational development. Therefore, to improve their livelihood, farmers teamed up and adjusted production activity from cash crop farming to integrated farming, and allocated land for short-season crops to create additional incomes. These attempts have become a guideline for sustainable livelihood strategies constructed from opportunities and limitations of capital.

Keywords: farmer households, Livelihood capitals, livelihood strategies, urban farmers

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์การวิจัย เพื่อศึกษาทุนในการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมือง เพื่อนำไปสู่การพัฒนายุทธวิธีการดำรงชีพ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก ร่วมกับการระดมสมอง จากครัวเรือนเกษตรกรจำนวน 14 ครัวเรือน รวมทั้งสิ้น 29 คน ที่อาศัยและมีพื้นที่ทำกินอยู่ในเขตเทศบาล

เมืองกระนวน ตำบลหนองโก อำเภอกระนวน จังหวัดขอนแก่น เก็บรวบรวมข้อมูลระหว่างเดือนธันวาคม พ.ศ. 2560 – มีนาคม พ.ศ. 2561 และวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา ผลการวิจัยพบว่า ครั้วเรือนเกษตรกรรมเขตเมือง อาศัยอยู่ในหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลเมืองที่มีความเจริญทางเศรษฐกิจ มีระบบสาธารณูปโภคทั่วถึงและการบริการที่ครบครัน แต่ยังคงประกอบอาชีพเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมเป็นหลักจากสภาพบริบทของเมืองที่มีการขยายตัวตลอดจนค่าครองชีพที่สูงขึ้นส่งผลให้จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตเพื่อความอยู่รอด ซึ่งครั้วเรือนเกษตรกรได้ช่วยกันระดมสมองเพื่อวิเคราะห์ทุนในการดำรงชีพของตนเองพบว่า เกษตรกรเขตเมืองสามารถเข้าถึงทุนธรรมชาติ ทุนกายภาพ และทุนการเงิน และนำมาใช้สร้างโอกาสในการส่งเสริมการทำเกษตรกรเพื่อเสริมสร้างรายได้ ในขณะเดียวกันเกษตรกรกลับเข้าถึงทุนมนุษย์และทุนทางสังคมได้น้อยและกลายเป็นข้อจำกัดต่อการพัฒนาอาชีพ สถานการณ์ดังกล่าวครั้วเรือนเกษตรกรเขตเมืองจึงเลือกใช้ยุทธวิธีการรวมกลุ่มเกษตรกร เพื่อร่วมกันเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตจากการพึ่งพิงพืชระยะยาว (พืชเศรษฐกิจ) เป็นการปลูกพืชแบบผสมผสาน และจัดสรรพื้นที่ปลูกพืชระยะสั้นร่วมด้วย เพื่อให้เกิดรายได้เสริม อันเป็นแนวทางในการกำหนดยุทธวิธีการดำรงชีพจากโอกาสและข้อจำกัดของทุนที่มีอยู่ภายใต้แนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: เกษตรกรเขตเมือง ครั้วเรือนเกษตรกร ทุนในการดำรงชีพ ยุทธวิธีการดำรงชีพ
บทนำ

การศึกษาเศรษฐกิจชุมชนของภาคอีสานในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 (พ.ศ. 2555 - 2559) ที่ผ่านมามีชี้ให้เห็นว่า กระบวนการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตของภาคชนบทยังทวีความหลากหลายซับซ้อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทที่ภาคอีสานได้ถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงที่มีการเชื่อมโยงข้ามพรมแดนรัฐชาติ ทั้งในด้านการคมนาคมขนส่ง การตลาด การค้า การเคลื่อนย้ายของผู้คน สินค้า และเครือข่ายพลังงาน เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เชื่อมโยง

กับตลาดเสรีนิยมใหม่ภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ ที่ส่งผลต่อการการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต และพลวัตของวิถีการผลิตระดับชุมชนเป็นอย่างมาก (Ganjanapan, 2011) อนึ่งหากพิจารณาความเปลี่ยนแปลงในสังคมชนบทในเชิงประวัติศาสตร์ พบว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ประกอบไปด้วยการเปลี่ยนแปลงที่มีปฏิสัมพันธ์กันทั้งสี่มิติ คือ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในพื้นที่ชนบทที่พบว่าการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านการผลิต การจำหน่าย การกระจายผลผลิต และการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์กับตลาด ที่หมายรวมถึงความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอกชนบท

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจข้างต้นมีความเชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงการจัดตั้งทางสังคมในชนบท ที่พบว่าการเปลี่ยนแปลงจาก “สังคมชาวนา” มาสู่ “สังคมผู้ประกอบการ” ภายใต้ระบบทุนนิยมที่กระบวนการผลิตมีความสัมพันธ์กับตลาด การขยายตัวของผู้ประกอบการท้องถิ่นในชนบทเป็นภาพสะท้อนของการเติบโตทางเศรษฐกิจ สัดส่วนประชากรที่ยากจนลดลง (Sattayanurak et al., 2015) ดังสะท้อนให้เห็นได้จาก “เส้นความยากจน” ซึ่งเป็นเกณฑ์มูลค่าความต้องการพื้นฐานที่แสดงออกมาในรูปของทรัพยากรหรือระดับค่าใช้จ่ายขั้นต่ำที่จำเป็นของบุคคล ในช่วงกว่า 20 ปีที่ผ่านมา สัดส่วนประชากรได้เส้นความยากจนของประเทศไทยได้ลดลงจากร้อยละ 42.2 (พ.ศ. 2531) เหลือเพียงร้อยละ 8.1 (พ.ศ. 2552) สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่รวมถึงความมั่นคงของชีวิตที่ดีขึ้น (ThaiHealth, 2013) คนจำนวนมากที่หลุดพ้นจากการเป็นประชากรได้เส้นความยากจนและเริ่มเปลี่ยนบทบาทเป็นผู้ประกอบการขนาดเล็กมีการเลื่อนสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมสูงขึ้น ดังนั้นการผลิตสมัยใหม่จึงเป็นการสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจให้กับประชาชนทั้งในเขตเมืองและในเขตชนบท

อำเภอกระนวน จังหวัดขอนแก่น เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงการผลิตทางการเกษตรและมีการเติบโตไปพร้อมกับการขยายตัวของเมืองอย่างเห็นได้ชัด อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีความพร้อมในเรื่องตำแหน่งที่ตั้งที่เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของการพัฒนา จนสามารถยกระดับการปกครองเป็นเขตเทศบาลเมืองกระนวน อย่างไรก็ตามประชาชนส่วนใหญ่ในอำเภอยังคงประกอบอาชีพเกษตรกรรมที่มีวิธีการ

ผลิตแบบดั้งเดิม (ชนบท) โดยเฉพาะครัวเรือนเกษตรกรบ้านหนองโก หมู่ 6 ที่ถือได้ว่าเป็นเกษตรกรหรือผู้ผลิตสินค้าทางเกษตร (ผู้ประกอบการ) ในเขตชุมชนเมือง ด้วยสภาพการดำเนินชีวิตที่แปรผันกับสภาพการประกอบอาชีพ ครัวเรือนเกษตรกรจึงพยายามแสวงหาโอกาสในการสร้างรายได้ตามความรู้ความสามารถที่ตนมีการเปลี่ยนแปลงบริบทดังกล่าวจึงนำไปสู่คำถามการวิจัยที่สำคัญว่า “ครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองมีโอกาหรือข้อจำกัดในการดำรงชีพที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ภายใต้ความสามารถในการเข้าถึงทุนประเภทต่างๆ อันจะนำไปสู่การดำรงชีพได้อย่างยั่งยืนของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมือง” นำไปสู่วัตถุประสงค์การวิจัยที่ว่า เพื่อศึกษาทุนในการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมือง อย่างไรก็ตามผลการวิจัย เป็นเพียงข้อมูลเบื้องต้นเพื่อนำไปสู่การพัฒนาการรวมกลุ่มเกษตรกรให้มีความเข้มแข็ง ตลอดจนการสร้างความร่วมมือระหว่างรัฐ ชุมชน และเอกชน ในการเลือกใช้ยุทธวิธีในการดำรงชีพของครัวเรือน ที่จะสร้างความเข้มแข็งและยั่งยืนให้กับเศรษฐกิจฐานราก

ทบทวนแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน

คณะผู้วิจัยได้ทบทวนแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable Livelihoods) เพื่อใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์ โดยแนวคิดนี้มีพัฒนาการมาตั้งแต่ช่วงปี ค.ศ. 1940 ที่เริ่มมีการศึกษาการสร้างยุทธศาสตร์การดำรงชีพของชาว Nuer ในทวีปแอฟริกา (Evans-Pritchard, 1940) การพยายามยกระดับแนวคิดการดำรงชีพให้เป็นทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์มหภาค (Polanyi, 1977) Chamber และ Conway (1992) ถือเป็นนักคิดสำคัญที่มีบทบาทต่อแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน เพราะเป็นผู้ให้นิยามการดำรงชีพอย่างยั่งยืนที่พิจารณาจาก 3 องค์ประกอบ (Phongsiri, 2014) การดำรงชีพ มีความหมายครอบคลุมถึง ด้านแรก การมีอาหารและเงินสดสะสมและหมุนเวียนอย่างเพียงพอที่จะบรรลุลความจำเป็นขั้นพื้นฐาน ด้านที่สอง ความมั่นคงที่หมายถึง การเป็นเจ้าของที่ดินคงหรือสามารถเข้าถึงทรัพยากร กิจกรรมสร้างรายได้รวมไปถึงแหล่งสร้างรายได้สำรองและสินทรัพย์เพื่อรองรับภาวะเสี่ยง ความตื่นตระหนก

และเหตุการณ์ไม่คาดฝัน และ ด้านที่สาม ความยั่งยืน ที่หมายถึง การดำรงรักษาหรือ การปรับปรุงผลิตผลของทรัพยากรให้ดีขึ้นในระยะยาว ครั้วเรือนสามารถที่จะบรรลุ การดำรงชีพอย่างยั่งยืน ต่อมา มีนักวิชาการหลายท่าน เช่น Carney (1998) Scoones (1998) และ Farrington et al. (1999) ได้ใช้แนวคิดของ Chamber และ Conway (1992) มาเป็นพื้นฐานในการอธิบายสรุปการดำรงชีพอย่างยั่งยืนเพิ่มเติมว่า เป็นความสามารถในการแสวงหาสินทรัพย์/ทรัพยากร ทั้งที่เป็นวัตถุและทางสังคม และ กิจกรรมที่จำเป็นต่อวิถีการดำรงชีพ การดำรงชีพจะยั่งยืนได้ก็ต่อเมื่อสามารถรับมือและ พินสภาพจากความตึงเครียดและความตื้นตระหนก รักษาและเพิ่มพูนความสามารถใน การดำรงชีพและทรัพยากร ทั้งในปัจจุบันและอนาคตโดยไม่ทำลายฐานทรัพยากรเดิม”

นอกจากนี้ในศตวรรษที่ 21 กรมระหว่างประเทศเพื่อการพัฒนานานาชาติ ของ อังกฤษ Department of Foreign International Development (DFID) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ขอบเขต (Range) การรวมตัวของทางเลือกและกิจกรรมที่ใช้ทุน/ สินทรัพย์ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายการดำรงชีพ ทางเลือกที่สร้างขึ้นเชื่อมโยงกับการ แสวงหารายได้ ความมั่นคง ความอยู่ดีมีสุข รวมไปถึงเป้าหมายการผลิตและผลิตซ้ำ อื่น ๆ พื้นฐานของทางเลือกดังกล่าวอยู่ที่ความสามารถในการใช้ทุนหรือสินทรัพย์ เป็นตัวกำหนดความเป็นไปได้ (Chambers & Conway, 1992; DFID, 1999) ถือเป็น การสร้างยุทธศาสตร์การดำรงชีพ (Livelihoods Strategies) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอย่าง หนึ่งในกรอบแนวคิดการดำรงชีพ ทั้งนี้ Ellis (2000) ได้ขยายความเข้าใจและเน้นให้ เห็นมิติการเข้าถึง (Access) ทรัพยากรในการดำรงชีพ และศักยภาพการเข้าถึง ทรัพยากรในด้านต่าง ๆ อีกทั้งให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ของทรัพยากร ประกอบด้วย ทุนมนุษย์ ทุนธรรมชาติ ทุนการเงิน ทุนทางกายภาพ และทุนทางสังคม ซึ่งถูกควบคุมโดยสถาบันและความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นตัวกำหนดการดำรงชีพใน ระดับปัจเจกบุคคลหรือในระดับครัวเรือน สอดคล้องกับ Frankenberger, Drinkwater, and Maxwell (2000) อธิบายถึงทุนที่ปัจเจกบุคคลและครัวเรือนสามารถเข้าถึงเพื่อการ ดำรงชีพในรูปแบบต่าง ๆ ได้แก่ ทุนการเงิน (financial capital) ทุนมนุษย์ (human

capital) ทุนทางสังคม (social capital) ทุนธรรมชาติ (natural capital) และ ทุนกายภาพ (physical capital)

ดังนั้น การศึกษายุทธวิธีการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมือง ภายใต้โอกาสและข้อจำกัดในสภาวะการเปลี่ยนแปลงวิถีดำรงชีพ จึงนำเสนอผ่านแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน ที่ครัวเรือนเกษตรกรเข้าถึงและมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรทั้ง 5 ประเภท คือ ทุนมนุษย์ ทุนธรรมชาติ ทุนการเงิน ทุนทางกายภาพ และทุนทางสังคม มาเป็นตัวกำหนดการดำรงชีพในระดับครัวเรือน และสร้างทางเลือกหรือกิจกรรมเพื่อกำหนดเป็นยุทธวิธีการดำรงชีพ ที่จะสามารถสร้างขึ้นเพื่อเชื่อมโยงให้เกิดการแสวงหารายได้ ความมั่นคง ความอยู่ดีมีสุข ภายใต้บริบทความเป็นสังคมเมือง

วิธีการศึกษา

1. พื้นที่การศึกษา การวิจัยนี้มุ่งศึกษากับกลุ่มเป้าหมายที่เป็นครัวเรือนเกษตรกรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาลเมืองกระนวน ในพื้นที่การปกครอง บ้านหนองโก หมู่ที่ 6 ตำบลหนองโก อำเภอกะนวน เนื่องจากมีลักษณะที่ผสมผสานระหว่างความเป็นเมืองและความเป็นชนบท กล่าวคือ ภายใต้เกณฑ์พิจารณาทางการเมืองการปกครอง พื้นที่ดังกล่าวถือว่าอยู่ในบริบทความเป็นเมือง ซึ่งสภาพเศรษฐกิจของเทศบาลเมืองกระนวน ถือว่าอยู่ในเกณฑ์ที่ดี เนื่องจากเทศบาลตั้งอยู่ในส่วนที่เป็นศูนย์กลางของอำเภอ ประกอบด้วยกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย ทั้งด้านการค้าขาย การบริการ การขนส่งที่ครบครัน ทั้งนี้ชุมชนยังได้รับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและสาธารณูปโภคอย่างทั่วถึง มีถนนคอนกรีตที่ใช้สัญจรในพื้นที่ ไฟฟ้าและประปาครอบคลุมทุกหลังคาเรือน ส่งผลให้วิถีการดำเนินชีวิตของครัวเรือนเกษตรกรมีวิถีชีวิตแบบคนเมือง สังเกตได้จากครัวเรือนสามารถจับจ่ายใช้สอยได้ง่ายและมีการความถี่ในการซื้อสินค้าและบริการเป็นประจำทุกวัน อาทิ การซื้อวัตถุดิบในการประกอบอาหาร อาหารปรุงสุก ผลผลิตทางการเกษตร ตลอดจนสินค้าและบริการที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน เป็นต้น โดยมีรายจ่ายเฉลี่ยเดือนละ 10,000 - 20,000 บาทต่อเดือนต่อ

ครัวเรือน นอกจากนี้ภายในพื้นที่เขตเทศบาลยังมีตลาดที่กระตุ้นให้เกิดการใช้จ่ายกระจายอยู่หลายแห่งในพื้นที่ เช่น ตลาดเทศบาล ตลาด (สด) พารามนตรา ตลาดโต้รุ่ง ตลาดนัดวันเสาร์ เป็นต้น ทำให้ทุกครัวเรือนสามารถบริโภคสินค้า อาทิ เครื่องใช้ไฟฟ้า รถจักรยาน รถจักรยานยนต์ รถไถนา รถสีข้าว และอื่น ๆ ได้อย่างสะดวกโดยไม่ต้องเดินทางเข้าไปในจังหวัดขอนแก่น

ภาพประกอบ 1 พื้นที่หมู่ที่ 6 บ้านหนองโก ตำบลหนองโก อำเภอกระนวน
ในเขตการปกครองเทศบาลเมืองกระนวน

2. กลุ่มเป้าหมาย คือ ประชากรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่หมู่ 6 ซึ่งส่วนใหญ่อพยพมาจากต่างถิ่น โดยย้ายถิ่นมาจากอำเภอบุลธรัตน์ อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และอำเภอนาคู อำเภอหนองสูง และอำเภอห้วยเม็ก (จังหวัดกาฬสินธุ์) ปัจจุบันมีครัวเรือนทั้งหมด 699 ครัวเรือน ประชากรจำแนกเป็นชาย 1,077 คน หญิง 1,110 คน รวมทั้งสิ้น 2,187 คน (Kranuan Municipal District, 2018) สำหรับการประกอบอาชีพมีความหลากหลายทั้งอาชีพค้าขาย รับราชการ และผู้ผลิตและแปรรูปในภาคอุตสาหกรรม อย่างไรก็ตามประชากรส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 85.00 ยังคงประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก หากแต่มีการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตโดยมีการเลือกปลูกพืช

ที่หลากหลาย มีการทำนาซึ่งส่วนใหญ่ทำการผลิตได้เฉพาะบริเวณใกล้แหล่งน้ำ ผลผลิตที่ได้มีจำนวนจำกัดเพราะมีพื้นที่เพาะปลูกน้อยเฉลี่ยครัวเรือนละ 5 ไร่ ผลผลิตที่ได้เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ในขณะที่รายได้หลักส่วนใหญ่มาจากการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น อ้อย มันสำปะหลัง และยางพารา เป็นต้น ซึ่งเป็นพืชที่นิยมปลูกกันมากที่สุด รายได้เฉลี่ยจากการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวของครัวเรือนประมาณ 50,000 - 400,000 บาทต่อปี

อย่างไรก็ตามในช่วงว่างเว้นจากฤดูการผลิต หรือหลังฤดูเก็บเกี่ยวเกษตรกรบางส่วนจึงต้องหารายได้เสริมด้วยการเป็นแรงงานรับจ้างทั้งในภาคเกษตรภาคบริการ และแรงงานก่อสร้าง ซึ่งปริมาณงานและรายได้ไม่แน่นอน สมาชิกในชุมชนบางส่วนย้ายถิ่นเข้าสู่เขตการผลิตภาคอุตสาหกรรม และบางส่วนเลือกที่จะปลูกพืชระยะสั้นเพื่อสร้างรายได้เสริม แต่ด้วยปัญหาข้อจำกัดในเชิงกายภาพ ที่ชาวบ้านให้ข้อมูลว่าที่ดินที่ใช้ในการทำการเกษตรของตนเป็นแหล่งรองรับน้ำเสียจากเทศบาล ส่งผลให้ดินอาจจะมีสารเคมีปนเปื้อนและความชื้นสูง จึงไม่สามารถปลูกพืชให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพดี อันเป็นเหตุผลให้ถูกพ่อค้าคนกลางกดราคา ประกอบกับในช่วงฤดูฝนต้องประสบกับภาวะน้ำท่วมขัง ทำให้การลงทุนเพาะปลูกพืชในแต่ละมีความเสี่ยงที่จะได้รับความเสียหายจากภาวะน้ำท่วม

3. เครื่องมือและการเก็บรวบรวมข้อมูล เพื่อแก้ไขปัญหาของกลุ่มเป้าหมายดังกล่าว คณะผู้วิจัยจึงเลือกใช้ระเบียบวิธีเชิงคุณภาพ (Qualitative Methodology) เนื่องจากเป็นวิธีการที่ทำให้ครัวเรือนเกษตรกรเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย โดยเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ซึ่งอาศัยการมีส่วนร่วมจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกฝ่าย ทั้งครัวเรือนเกษตรกร ตัวแทนภาครัฐ ได้แก่ นักวิชาการจากมหาวิทยาลัยขอนแก่น อาทิจาก คณะเกษตรศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ อุทยานวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นต้น เจ้าหน้าที่กรมพัฒนาที่ดินจังหวัดขอนแก่น เจ้าหน้าที่จากสำนักงานเกษตรจังหวัดขอนแก่น หมายรวมถึงสำนักงานเกษตรอำเภอกระนวน รวม 11 คน และตัวแทนภาคเอกชนที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการวิจัย อาทิ ผู้บริหาร

ศูนย์การค้าตลาดพารามนตรา เจ้าหน้าที่บริษัท อีสท์ เวสต์ ซีด จำกัด (ผู้ผลิตและจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ผักตราแดง) และเจ้าของห้างร้านในพื้นที่ รวม 5 คน นับตั้งแต่การวิเคราะห์สภาพปัญหา การกำหนดความต้องการ การดำเนินการ การวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนหาแนวทางในการแก้ปัญหาหรือส่งเสริมกิจกรรม (Chantavanich, 2004; Selener, 1998) ทั้งนี้การเก็บรวบรวมข้อมูลใช้เทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ร่วมกับการประชุมระดมสมอง (brainstorming) กับกลุ่มเป้าหมายในการศึกษารั้งนี้ คือ ครั้วเรือนเกษตรกร จำนวน 14 ครั้วเรือน รวมทั้งสิ้น 29 คน เข้าร่วมในการกำหนดปัญหาการวิจัย เพื่อหายุทธวิธีการดำรงชีพของครั้วเรือนเกษตรกรดั้งเดิมในพื้นที่เขตเมือง ภายใต้โอกาสและข้อจำกัดของทุนในสภาวะการเปลี่ยนแปลงวิถีดำรงชีพ ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลระหว่างเดือนธันวาคม พ.ศ. 2560 – เดือนมีนาคม พ.ศ. 2561

4. การวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (content analysis) และนำเสนอข้อมูลแบบพรรณนาวิเคราะห์ (descriptive analysis)

ผลการศึกษา

1. ทุนในการดำรงชีพของครั้วเรือนเกษตรกรเขตเมือง

การวิเคราะห์ทุนของครั้วเรือนเกษตรกร เพื่อใช้ในการกำหนดยุทธวิธีการดำรงชีพให้กับตนเอง ผลจากการระดมสมองร่วมกันของสมาชิกทั้ง 14 ครั้วเรือนที่เข้าร่วมการวิจัย พบว่า ครั้วเรือนเกษตรกรสามารถเข้าถึงทุนและความสัมพันธ์กับทุน 5 ประเภทแตกต่างกัน ซึ่งเรียงลำดับจากความ สามารถในการเข้าถึงได้ง่ายจากมากไปน้อย ได้ดังนี้

1.1 ทุนกายภาพ (physical capital) หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกต่อการนำมาใช้ในกิจกรรมการผลิต ทั้งนี้ด้วยบริบทชุมชนที่อยู่ในเขตเทศบาลเมืองกระนวน ส่งผลให้ครั้วเรือนเกษตรกรมีทุนกายภาพในระดับดี กล่าวคือการเป็นเกษตรกรในเขตเมือง ทำให้ได้รับความสะดวกจากโครงสร้างพื้นฐานของเทศบาลเมือง ทั้งถนนที่ครอบคลุมทั้งพื้นที่ โดยในเขตที่อยู่อาศัยเป็นถนนคอนกรีต

ส่วนเขตที่ดินทำกินเป็นถนนลูกรัง มีระบบไฟฟ้าและน้ำประปาทั่วถึงทุกครัวเรือน ทั้งในเขตที่อยู่อาศัยและพื้นที่เกษตรกรรม เช่นเดียวกับสัญญาณโทรคมนาคม ที่ครอบคลุมทุกพื้นที่ อนึ่งด้วยหัวหน้าครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ ทำให้ใช้งานโทรศัพท์เพื่อการสื่อสารทำได้เพียงแค่การรับสายหรือโทรออก มีเพียงบางคนที่มีทักษะในการใช้สื่อ สามารถสื่อสารในพื้นที่ออนไลน์ได้ แต่จำกัดเพียงแอปพลิเคชันไลน์ (Line) เท่านั้น นอกจากนี้ด้วยบริบทความเป็นเมือง จึงทำให้ครัวเรือนเกษตรสามารถเข้าถึงการสนับสนุนจากหน่วยงานราชการต่าง ๆ การรักษาพยาบาลผ่านโรงพยาบาลและคลินิกเอกชน ตลอดจนสินค้าและบริการ ดังนั้นจึงเป็นการง่ายต่อครัวเรือนเกษตรกรที่จะเข้าถึงทุนการผลิต (produced capital) ซึ่งหมายถึงทุนใด ๆ ก็ตาม ที่สร้างขึ้นเพื่อใช้ในกิจกรรมการผลิตของครัวเรือน รวมทั้งเพื่อให้เกิดการหมุนเวียนของสินค้าและบริการ ซึ่งถือเป็นความจำเป็นพื้นฐานที่สนับสนุนให้การดำรงชีพเป็นไปได้ด้วยดี (Frankenberger, Drinkwater & Maxwell, 2000)

1.2 ทุนธรรมชาติ (natural capital) หมายถึง ทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือเกิดจากการไหลเวียน ที่เป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีพหรือเพื่อเป็นประโยชน์ในการดำรงชีพ ซึ่งแต่ละครัวเรือนมีที่ดินเฉลี่ย 3 - 8 ไร่ (รวมที่อยู่อาศัย) และมีทัศนะว่าที่ดินทำกินถือเป็นทุนธรรมชาติที่สำคัญที่สุดของเกษตรกร สอดคล้องกับมุมมองของนักเศรษฐศาสตร์ เห็นว่าครัวเรือนเกษตรกรสามารถควบคุมหรือมีอำนาจเหนือทุนเพื่อการผลิตของตน กล่าวคือ สามารถจัดการการใช้ประโยชน์จากทุนธรรมชาติ (ที่ดิน) ของตนเองได้ นอกจากนี้ในมุมมองของนักนิเวศวิทยายังเชื่อว่าทุนทางธรรมชาตินำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ความสุขในการดำรงชีพของมนุษย์ (Ellis, 2000) สำหรับทุนธรรมชาติที่ครัวเรือนเกษตรกรครอบครอง ได้แก่ การมีที่ดินที่ใช้ทำการเกษตรที่มีลักษณะดินเป็นดินร่วนปนทรายในเขตที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเกษตรกรรม ส่วนน้ำสำหรับอุปโภคบริโภค ครัวเรือนเกษตรกรในชุมชนมีหนองโกเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติและแหล่งเก็บน้ำดิบของการประปาส่วนภูมิภาคที่ใช้ผลิตน้ำประปา เพื่อให้บริการประชาชนในเขตเทศบาลเมืองกระนวน (นอกเหนือจากน้ำ

หนองใหญ่) รวมถึงเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลารรรมชาติของชุมชน นอกจากนี้ในชุมชนยังมีคลองระบายน้ำ 2 แห่ง เป็นคลองที่รองรับน้ำทิ้งจากการอุปโภคและบริโภคของครัวเรือนในเทศบาลเมือง รวมถึงน้ำทิ้งจากโรงพยาบาลประจำอำเภอ โดยสภาพน้ำจะมีการปนเปื้อนของขยะ และสารเคมี (ผงซักฟอก/สบู่) และมีกลิ่นเหม็น น้ำเสียจากคลองระบายน้ำจะไหลไปรวมกันบริเวณบ่อบำบัดน้ำเสียที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เกษตรกรรม นอกจากนี้ยังประสบกับปัญหาสภาพภูมิอากาศที่แปรปรวน แต่ครัวเรือนเกษตรกรสามารถวางแผนรับมือกับการขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรในฤดูแล้งได้เป็นอย่างดี เพราะได้มีการขุดสระในพื้นที่เกษตรเพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ แต่เมื่อใดที่มีฝนตกในปริมาณมาก น้ำจากเขตเทศบาลเมืองจะถูกระบายไหลผ่านคลองระบายน้ำ แต่ด้วยลักษณะคลองที่แคบและมีขยะอุดตัน ทำให้สามารถระบายน้ำได้น้อยกว่าปริมาณน้ำฝน จึงเกิดการท่วมขังและล้นทะลักเข้าสู่พื้นที่เกษตรกรรมของครัวเรือนเสมอ ซึ่งครัวเรือนเกษตรกรได้แก้ไขปัญหา โดยการปลูกพืชระยะสั้น เพื่อรับมือกับปัญหาน้ำท่วมพืชบางครัวเรือนไม่สามารถปลูกพืชได้ จึงปล่อยทิ้งให้เป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์

1.3 ทุนการเงิน (financial capital) หมายถึง ทรัพยากรด้านการเงินทั้งหมด จำแนกได้เป็น เงิน และสินทรัพย์ โดยเงินในรูปแบบที่เป็นทุนการเงินจะอยู่ในรูปของเงินฝาก เงินไหลเวียน เงินสะสม หมายถึงเครดิตที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่มีรายได้ที่เป็นตัวเงินจากการขายผลผลิตจากพืชเศรษฐกิจ และสัตว์เลี้ยง เช่น วัว ควาย ไก่ ปลา เป็นต้น เฉลี่ยครัวเรือนละ 100,000 - 400,000 บาทต่อปี ทั้งนี้ครัวเรือนเกษตรกรได้จัดการเงินรายได้ โดยแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนแรก เงินสำหรับใช้จ่ายหมุนเวียนในครัวเรือน เช่น ค่าน้ำ ค่าไฟ ค่าอาหาร และของใช้เบ็ดเตล็ดในชีวิตประจำวันคิดเป็นร้อยละ 40.00 ส่วนที่สองเป็นเงินที่จัดสรรหรือใช้จ่ายเพื่อสะสมทุนการเงินที่อยู่ในรูปสินทรัพย์หรือสิ่งของที่มีราคา อาทิ วัว ควาย รถยนต์ รถจักรยานยนต์ รถไถ เครื่องจักรที่ใช้ในการเกษตร ตลอดจนทองคำ อีกร้อยละ 40.00 ในส่วนที่สาม ครัวเรือนเกษตรกรได้แบ่งเงินรายได้อีกร้อยละ 20.00 เพื่อเป็นเงิน

ฝากหรือเงินออม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นทุนการศึกษาให้กับสมาชิกกลุ่มลูก และเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในยามฉุกเฉินหากสมาชิกในครอบครัวเจ็บป่วย

แม้ทุนการเงินจะเป็นทุนในเชิงเศรษฐศาสตร์ที่มีความยืดหยุ่นมากที่สุด เพราะสามารถแปรผันเป็นทุนอื่นๆ ได้อย่างหลากหลาย และใช้เพื่อบรรลุเป้าประสงค์ในการดำรงชีพได้โดยตรง (Frankenberger, Drinkwater & Maxwell, 2000) ดังที่ครัวเรือนเกษตรกรทำนา เพื่อให้ได้ข้าวสำหรับบริโภคตลอดปี หรือนำข้าวไปจำหน่ายเพื่อให้ได้มาซึ่งทุนการเงินที่สามารถนำไปซื้อวัตถุดิบในการประกอบอาหาร เพื่อลดความไม่มั่นคงทางอาหาร แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าครัวเรือนเกษตรกรไม่สามารถสะสมที่ดินเพื่อเพิ่มปัจจัยการผลิตได้ เนื่องจากที่ดินมีราคาสูงขึ้น ประกอบกับการขาดแคลนแรงงานเนื่องจากสมาชิกในครัวเรือนส่วนหนึ่งอยู่ในวัยพึ่งพิง บางส่วนก็อพยพไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ ทำให้มีจำนวนแรงงานไม่เพียงพอต่อการทำเกษตรของครัวเรือน จึงตัดสินใจนำเงินมาลงทุนสร้างเพื่อความมั่นคงด้านที่อยู่อาศัย โดยมีการปรับปรุงบ้านให้มีความสวยงามและแข็งแรงทันสมัย จัดหาอุปกรณ์ เครื่องใช้ในครัวเรือนที่ทันสมัยเพื่ออำนวยความสะดวกในการดำเนินชีวิต ครัวเรือนบางส่วนใช้เงินเพื่อลงทุนในการสร้างความมั่นคงในทุนมนุษย์ โดยส่งเสริมและสนับสนุนให้ลูกหลานได้ศึกษาต่อในระดับสูงตามความสามารถที่มี

1.4 ทุนมนุษย์ (human capital) หมายถึง ความรู้และทักษะของบุคคล (Schultz, 1971) ส่วนใหญ่เกษตรกรที่เป็นหัวหน้าครัวเรือนจบการศึกษาในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 - 6 มีเกษตรกรเพียงหนึ่งรายที่จบการศึกษาระดับปริญญาโท เป็นข้าราชการที่เตรียมเกษียณอายุ และได้ทดลองผันตัวเองมาเป็นเกษตรกร อย่างไรก็ตามในส่วน of ความรู้ทางการเกษตรพบว่าทุกคนล้วนมีความรู้ในการทำเกษตรแบบดั้งเดิม กล่าวคือ เป็นความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดและสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ไม่ได้มีการแสวงหาความรู้เพิ่มเติม ไม่เคยเข้าร่วมการฝึกอบรมเพิ่มพูนความรู้กับหน่วยงานภายนอก หรือมีประสบการณ์ในการไปศึกษาดูงานที่จะช่วยให้เกิดการประยุกต์ใช้ความรู้

หรือนวัตกรรมใหม่ ๆ จึงมีเพียงประสบการณ์ที่สั่งสมจากการลองผิดลองถูก แก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที้นำมาใช้เพื่อปรับปรุงวิธีการผลิต เกษตรกรท่านหนึ่งกล่าวว่า

“ทำนาได้รายได้น้อย ก็เปลี่ยนมาปลูกมันสำปะหลัง ต่อมามันทำให้ดินลตเสื่อม (ขาดความอุดมสมบูรณ์) ราคาผลผลิตต่ำ ก็เปลี่ยนมาทำไร่อ้อย พอทำไร่อ้อยก็รอผลผลิตนาน เลยใช้ที่ดินหลังทำนาปลูกพืชระยะสั้น แต่ก็ถูกพ่อค้าคนกลางโกง ก็เปลี่ยนมาปลูกเอง ขายเอง ทั้งเอาไปขายตลาด ทั้งมีคนมารับ แต่ก็ขายไม่ออก ... 27 ปี กับการทำการเกษตรก็มีขึ้นมีลง แต่ก็ไม่ได้ดีมากจนชีวิตเปลี่ยน” (Piw, 2018)

แม้ในภาพรวมจะพบว่าครัวเรือนเกษตรกรไม่สามารถสะสมความรู้หรือทักษะอื่น ๆ ได้เพิ่มขึ้น แต่ประสบการณ์ในการทำเกษตรมาเป็นระยะเวลายาวนานก็ทำให้เกิดความชำนาญ เป็นแรงงานในภาคการเกษตรที่มีคุณภาพ มีประสบการณ์ในการแก้ไขปัญหามากขึ้น ผ่านการปรับตัวด้านแรงงาน ตลอดจนมีสุขภาพร่างกายที่แข็งแรง ซึ่งเป็นผลมาจากการทำงานและมีความมั่นคงทางอาหารสูง ทั้งหมดนี้ล้วนแต่ช่วยให้ครัวเรือนเกษตรกรสามารถดำรงชีพและบรรลุผลเป้าหมายในการดำรงชีพได้ ทั้งนี้ ครัวเรือนเกษตรกรยังให้คุณค่ากับทุนมนุษย์ เพราะการเพิ่มขึ้นของทุนมนุษย์ทำให้สามารถคาดการณ์ได้ว่าจะทำให้ผลิตภาพเพิ่มขึ้น และนำมาซึ่งรายได้ที่เพิ่มมากขึ้น จึงพยายามส่งเสริมให้สมาชิกได้รับการศึกษาที่สูงขึ้น ทั้งในระดับอนุปริญาหรือปริญญาตรี เพื่อให้มีความรู้ไปประกอบอาชีพที่สร้างความมั่นคงให้ครอบครัวได้บางครัวเรือนได้สนับสนุนให้สมาชิกได้เพิ่มพูนความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรโดยตรงโดยเข้าศึกษาในคณะเกษตรศาสตร์ของสถาบันอุดมศึกษาแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมุ่งหวังว่าจะสามารถนำความรู้กลับมาช่วยพัฒนาระบบการผลิตทางการเกษตรของครัวเรือนได้อีกทั้งยังเปิดโอกาสให้สมาชิกได้ทดลองปฏิบัติ ใช้ความรู้และทักษะใหม่ๆ ในการทำการเกษตรด้วยความเต็มใจ (Frankenberger, Drinkwater & Maxwell, 2000)

1.5 ทูทางสังคม (social capital) หมายถึง ทรัพยากรสังคม อาทิ คน กลุ่มคน เครือข่ายทางสังคม หรือการเป็นสมาชิกที่มีความสัมพันธ์กับสถาบันทางสังคม ซึ่งทุกครัวเรือนได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มกองทุนฌาปนกิจในหมู่บ้าน อย่างไรก็ตามการเป็นสมาชิกกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรพบว่า มีเพียงการเข้าร่วมเป็นสมาชิกธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) โดยมีจุดมุ่งหมายในการกู้ยืมเงินมาลงทุนทำการเกษตรเฉลี่ยปีละ 20,000 บาท ในกรณีครัวเรือนเกษตรกรที่ปลูกอ้อยจะมีการรวมกลุ่มโควตาอ้อย เพื่อรับการสนับสนุนปัจจัยในการผลิต เช่น ปุ๋ย แรงงานตัดอ้อย หรือการอำนวยความสะดวกในการขนส่ง ตลอดจนเข้าถึงช่องทางขายผลผลิตที่ง่ายขึ้น ถึงแม้ในบางครั้งจะถูกกดราคาอันเป็นผลมาจากกลไกทางการตลาด อย่างไรก็ตามความสามารถในการสะสมหรือเข้าถึงทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องกับ อายุ ฐานะทางเศรษฐกิจ สถานภาพทางสังคม เพศ เครือญาติ ส่งผลให้แต่ละครัวเรือนได้รับการช่วยเหลือที่แตกต่างกัน กล่าวคือ หัวหน้าครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่มีอายุระหว่าง 45 - 60 ปี ซึ่งถือเป็นผู้อาวุโสในชุมชน มักจะมีปฏิสัมพันธ์กับสมาชิกคนอื่น ๆ ในชุมชนสูง มีการไปมาหาสู่พึ่งพาอาศัย แลกเปลี่ยนกันอย่างสม่ำเสมอ จึงเป็นการง่ายที่จะขอความช่วยเหลือกัน ในขณะที่ครัวเรือนเกษตรกรที่เพิ่งย้ายเข้ามาอยู่ในชุมชนมีความสามารถในการเข้าถึงทุนทางสังคมที่ต่างออกไป ดังพิจารณาจากคำบอกเล่าว่า “ในชุมชนคนไม่ค่อยรู้จักเยอะ มีแต่พี่แต่น้องที่ช่วยเหลือได้ แต่บางคนเขารู้ว่าเป็น ผอ. (ผู้อำนวยการโรงเรียน) ก็จะมาปรึกษาขอคำแนะนำต่าง ๆ บ้าง” (Piw, 2018)

อย่างไรก็ตามแม้ครัวเรือนจะคงรักษาความสัมพันธ์ในระดับเครือญาติ แต่ในระดับชุมชนกลับมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันน้อย ต่างครัวเรือนต่างมุ่งประกอบอาชีพของตน การมีส่วนร่วมกับชุมชนอยู่ในระดับปานกลาง ไม่มีการรวมกลุ่มอาชีพเกษตรกรที่เป็นทางการ จึงไม่สามารถต่อรองกับพ่อคนกลาง หรือไม่สามารถขอรับการสนับสนุนจากภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาสังคมได้ หากได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือก็จะพบเฉพาะการสนับสนุนในระดับปัจเจกบุคคล หากพิจารณาเปรียบเทียบการเข้าถึงโอกาสของระดับปัจเจกบุคคลและระดับกลุ่มพบว่า การรวมกลุ่มที่เข้มแข็ง

จะทำให้มีพลังในการสนับสนุน ช่วยเหลือ ตลอดจนอำนาจในการต่อรอง และความสามารถในการทำงานดีกว่าระดับปัจเจกบุคคล ดังนั้นทุนทางสังคมจึงถือเป็นปัจจัยเสริมประการหนึ่งที่ทำให้ทุนมนุษย์ชัดเจนและสมบูรณ์มากขึ้น (Ellis, 2000)

2. โอกาสและข้อจำกัดจากทุนในการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมือง การวิเคราะห์ทุนของครัวเรือนเกษตรกรในเขตเมืองสามารถสะท้อนให้เห็นโอกาส และข้อจำกัดที่นำไปสู่การตัดสินใจกำหนดยุทธวิธีการดำรงชีพเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต โดยผลการศึกษาศึกษาสามารถจำแนกเป็นประเด็น โอกาสและข้อจำกัด ได้ดังนี้

2.1 โอกาสจากทุนในการดำรงชีพ การศึกษาพบว่า ครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองมีทุนกายภาพ ทุนธรรมชาติ และทุนการเงิน ที่เข้มข้นนำมาสร้างโอกาสในการเสริมสร้างความมั่นคงในการดำรงชีพได้ กล่าวคือ ในทุนกายภาพ หากพิจารณาเปรียบเทียบในประเด็นหน้าที่การผลิตอาหาร การทำเกษตรกรรมในเขตเมืองได้เปรียบเรื่องที่ตั้งของพื้นที่ที่สามารถเข้าถึงกลุ่มผู้บริโภคและตลาดได้ง่ายกว่าเกษตรกรรมในชนบท โดยเกษตรกรรมเขตเมืองจะมีระยะทางการขนส่งระหว่างพื้นที่ผลิตอาหารกับผู้บริโภคสั้นลง ส่งผลให้ผลผลิตทางการเกษตรที่ประชาชนได้บริโภคมีความสดใหม่มากกว่าผลผลิตที่มาจากพื้นที่ชนบท (Lovell, 2010; Giradet, 2005) ดังแสดงในภาพแผนที่ทางกายภาพของบ้านหนองโก หมู่ที่ 6 อำเภอกระนวนที่มีความเชื่อมโยงกับโครงสร้างพื้นฐานและตลาด (ภาพประกอบ 1)

ในขณะเดียวกันภายใต้บริบทความเป็นเมืองส่งผลให้เกิดการพัฒนาทุนธรรมชาติ โดยเฉพาะในประเด็นด้านระบบนิเวศ การทำเกษตรกรรมเขตเมืองสามารถช่วยลดการใช้พลังงานในการขนส่งผลผลิตทางการเกษตรจากแหล่งผลิตไปยังผู้บริโภค (low-mile food) (Deelstra & Giradet, 2000) อีกทั้งยังสามารถช่วยลดมลภาวะและลดความเสียหายจากภัยพิบัติ เนื่องจากลักษณะพื้นที่การเกษตรส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มมีคลองระบายน้ำและสระเก็บน้ำที่สามารถทำหน้าที่เป็นพื้นที่รองรับน้ำในภาวะที่ฝนตกหนักได้ ประกอบกับขยะอินทรีย์ที่ระบายมากับน้ำช่วยเพิ่มธาตุอาหารในดินที่จำเป็น

สำหรับพืช (Lovell, 2010; Hara et al., 2010) นอกจากนี้พื้นที่เกษตรกรรมเขตเมือง ถือเป็นพื้นที่สีเขียวประเภทหนึ่งที่ช่วยสร้างทัศนียภาพประกอบสวยงามเพิ่มคุณภาพทางสายตา (visual quality) และสุขภาวะที่ดีให้กับเมือง (Koont, 2009) กิจกรรมปลูกผักและเลี้ยงสัตว์ของครัวเรือนเกษตรกรรมเขตเมือง ยังสามารถเป็นแหล่งเรียนรู้ทางการเกษตร และตลอดจนเป็นพื้นที่ในการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกันของคนเมืองอีกด้วย (Lovell, 2010)

การนำผลผลิตทางการเกษตรจากเกษตรกรรมเขตเมืองไปจำหน่ายให้ประชาชนบริโภคได้อย่างต่อเนื่อง หมายถึงการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางการเกษตรได้ ย่อมเป็นการช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจของชุมชนเมือง (Foeken & Owuor, 2008; Lovell, 2010) ช่วยให้กระแสเงินยังคงหมุนเวียนอยู่ภายในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากผลผลิตจากเกษตรกรรมเขตเมืองนั้นมีศักยภาพสามารถพัฒนาได้อย่างครบวงจร เช่น มีวัตถุดิบสดใหม่ ไม่มีการปนเปื้อนของสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช มีการสอนการทำอาหาร มีพื้นที่ศึกษาทางธรรมชาตินอกห้องเรียนสำหรับเด็ก เป็นต้น หากเกษตรกรรมเขตเมืองสามารถตอบสนองความต้องการเฉพาะของตลาดคนเมืองได้ ก็จะสามารถเพิ่มมูลค่าผลผลิตให้สูงขึ้นได้ (higher-value product) (Ginsburg et al., 2003) ส่งผลให้ครัวเรือนเกษตรกรรมเขตเมืองมีโอกาสดำรงชีพที่มั่นคงได้

2.2 ข้อจำกัดจากทุนในการดำรงชีพ พบว่า ครัวเรือนเกษตรกรรมเขตเมืองมีทุนมนุษย์ และทุนทางสังคม ที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาอาชีพ โดยเฉพาะประเด็นทุนมนุษย์ ที่หัวหน้าครัวเรือนเกษตรกรรมที่เข้าร่วมโครงการส่วนใหญ่มีอายุมาก จบการศึกษาในระดับประถมศึกษา มีความรู้ในการทำเกษตรแบบดั้งเดิม ขาดความรู้ทางด้านเทคโนโลยีและนวัตกรรมทางการเกษตร และมักใช้ประสบการณ์ส่วนตัวในการแก้ไขปัญหาการทำเกษตรกรรมมาโดยตลอด ทำให้ไม่มีแรงจูงใจในการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต ตลอดจนขาดโอกาสและไม่เปิดโอกาสให้ตนเองได้เข้าถึงองค์ความรู้ใหม่ๆ ทำให้ไม่มีวิสัยทัศน์ในการพัฒนาตนเองให้เป็นเกษตรกรปราดเปรื่องตามที่ Ministry of Agriculture and Cooperatives (2013) ได้นิยามเกษตรกร

ปราดเปรื่องไว้ว่าหมายถึง บุคคลที่มีความภูมิใจในการเป็นเกษตรกร มีความรอบรู้ในระบบการผลิตด้านการเกษตร พร้อมรับความเสี่ยงในมิติการผลิตและการตลาด ตลอดจนมีการจัดการพื้นที่เกษตรกรรมโดยใช้ข้อมูลประกอบการตัดสินใจได้อย่างมืออาชีพ (smart farmer) ในขณะเดียวกันครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองยังขาดแคลนทุนทางสังคม ที่ช่วยสนับสนุนและพัฒนาอาชีพ แม้จะสามารถขอการสนับสนุนด้านแรงงานได้จากเครือข่ายในชุมชน แต่ไม่สามารถเข้าถึงการสนับสนุนด้านแหล่งเงินทุน เทคโนโลยีการผลิต และความรู้ ทั้งจากจากหน่วยงานรัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาสังคมได้ (Kaufman & Baikey, 2000) โอกาสและข้อจำกัดเพื่อพิจารณาจากทุนในการดำรงชีพของเกษตรกร บ้านหนองโก หมู่ 6 อำเภอกะนวน จังหวัดขอนแก่น สามารถแสดงให้เห็นดังตาราง

ตาราง 1 โอกาส และข้อจำกัดจากทุนในการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมือง

ทุน	โอกาสในการดำรงชีพ	ข้อจำกัดในการดำรงชีพ
ทุนกายภาพ	- ที่ตั้งสามารถเข้าถึงผู้บริโภคและตลาดได้ง่าย - ระยะทางการขนส่งระหว่างพื้นที่ผลิตอาหารกับผู้บริโภคสั้นลง - ผลผลิตทางการเกษตรมีความสดใหม่	- พื้นที่การเกษตรเป็นเส้นทางผ่านคลองระบายน้ำทิ้ง
ทุนธรรมชาติ	- ลดการใช้พลังงานในการขนส่ง - ลดมลภาวะและลดความเสียหายจากภัยพิบัติ - ชยะอินทรีย์ช่วยเพิ่มธาตุอาหารในดิน - ช่วยสร้างทัศนียภาพประกอบสวยงามในเขตเมือง	
ทุนการเงิน	- ช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจของชุมชนเมือง - สามารถเพิ่มมูลค่าผลผลิตให้สูงขึ้นได้	

ทุน	โอกาสในการดำรงชีพ	ข้อจำกัดในการดำรงชีพ
ทุนมนุษย์	- เป็นแหล่งเรียนรู้ทางการเกษตรเขตเมือง	- หัวหน้าครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่มีอายุมาก จกการ ศึกษาในระดับประถมศึกษา - มีความรู้ในการทำเกษตรแบบดั้งเดิม ขาดความรู้ทาง ด้านเทคโนโลยีและนวัตกรรม - ใช้ประสบการณ์ส่วนตัวในการแก้ไขปัญหา
ทุนทางสังคม	- เป็นพื้นที่ในการสร้างความสัมพันธ์ที่ ดีระหว่างกันของคนเมือง	- การรวมกลุ่มของคนในชุมชนไม่เข้มแข็ง - ขาดแคลนผู้สนับสนุนและพัฒนาอาชีพ - เกษตรกรเป็นตัวของตัวเองไม่สามารถเข้าถึง แหล่งเงินทุน เทคโนโลยีการผลิต และความรู้ ทั้งจากจากหน่วยงานรัฐ ภาคเอกชน และ ภาคประสังคมได้

จากโอกาสและข้อจำกัดจากทุนในการดำรงชีพดังกล่าว นำมาซึ่งการกำหนด ตัวเลือกยุทธวิธีการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมือง เพื่อให้เกิดภาวการณ์ เปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต อันนำไปสู่สร้างความมั่นคงในการดำรงชีพ จากการระดม สมองของครัวเรือนเกษตรกรที่เข้าร่วมในโครงการวิจัยมีการเสนอทางเลือกของยุทธวิธี หลากหลาย เช่น การจัดตั้งกลุ่มแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร การรวมกลุ่มสหกรณ์ เพื่อขายผลผลิตทางการเกษตร การจัดตั้งพื้นที่ขายสินค้าของเกษตรกรเขตเมือง (ตลาดชุมชน) เป็นต้น อย่างไรก็ตามครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองมีมติเห็นชอบรวมกันว่า ต้องมีปรับวิธีการดำรงชีพภายใต้ข้อจำกัดของกลุ่มก่อน กล่าวคือ ทุนมนุษย์และทุนทาง สังคมของแต่ละครัวเรือนมีน้อย จำเป็นต้องเริ่มจากการรวมกลุ่มเกษตรกร เพื่อให้เกิด การแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกัน ในขณะเดียวกันก็ต้องสร้างความร่วมมือกับภาครัฐ และเอกชน และประชาสังคมเพื่อขยายความรู้ให้กว้างขวางและมีระบบ โดยเบื้องต้น กำหนดปัญหาที่จะแก้ไขร่วมกันคือ การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต จากการพึ่งพิงเพียงพืช ระยะยาว หรือพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว เป็นการปลูกพืชแบบผสมผสาน โดยการนำพื้นที่

ที่ประสบปัญหาการเพาะปลูกคือพื้นที่เกษตรที่เป็นแหล่งรองรับน้ำจากคลองระบายน้ำของเขตเทศบาล มาใช้ประโยชน์โดยการปลูกพืชระยะสั้นทดแทน เพื่อให้เกิดการสร้างรายได้เสริม และการหมุนเวียนของรายได้ครัวเรือน อันเป็นยุทธวิธีการดำรงชีพอย่างยั่งยืนภายใต้โอกาสและข้อจำกัดของทุนที่มีอยู่

ทั้งนี้กลุ่มครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองได้วางแผนดำเนินงานในระยะเริ่มต้นโดยจำแนกออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนแรก มุ่งเน้นการประสานงานกับภาครัฐ เช่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น หน่วยงานราชการในอำเภอกะนวน ในการสนับสนุนทางด้านความรู้ อาทิ การจัดสรรพื้นที่เพาะปลูก การวางแผนการผลิตและการตลาด ศึกษาวิเคราะห์ความต้องการเฉพาะของตลาด การตรวจวิเคราะห์องค์ประกอบของธาตุอาหารพื้นฐานในดินเพื่อสร้างความมั่นใจให้เกษตรกรผู้ผลิต การตรวจสอบการปนเปื้อนสารพิษ เพื่อสร้างความมั่นใจให้ผู้บริโภค เป็นต้น ขั้นตอนที่สอง ประสานงานกับภาคเอกชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ประกอบการในเขตเทศบาลเมือง เพื่อการสนับสนุนด้านการตลาดของกลุ่ม ได้แก่ การประชาสัมพันธ์กลุ่มเกษตรกรให้เป็นที่รู้จักในกลุ่มผู้บริโภค การหาพื้นที่จำหน่ายผลผลิตทางการเกษตร การกำหนดราคาส่งให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาดและผู้บริโภค เป็นต้น ขั้นตอนที่สาม การดำเนินกระบวนการผลิตพืชที่ได้คัดสรรตามที่วางแผนไว้ และขั้นตอนที่สี่ การประเมินผลลัพธ์ในรอบ 1 ปีการผลิตโดยการถอดบทเรียนเพื่อพิจารณาว่ายุทธวิธีการดำรงชีพดังกล่าว สามารถสร้างความยั่งยืนให้กับครัวเรือนเกษตรกรได้เพียงใด นอกจากนี้กลุ่มครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองยังมีแนวคิด ว่าหากยุทธวิธีการดำรงชีพที่ร่วมวางแผนในระยะเวลาปีแรกประสบความสำเร็จ ก็จะขยายโครงการไปสู่การกำหนดราคาส่งผลผลิตโดยครัวเรือนเกษตรกรเอง การพัฒนาพื้นที่เป็นแหล่งเรียนรู้วิชาการเกษตรสำหรับหลักสูตรท้องถิ่น และแหล่งท่องเที่ยวประจำอำเภอต่อไป

เพื่อยังชีพ ไปสู่สังคมของผู้ประกอบการ (Sattayanurak, 2014) คือ การที่ครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองเรียนรู้ในการสร้างนวัตกรรมใหม่ โดยอาศัยทุนในการดำรงชีพ 5 ประเภท ได้แก่ ทุนธรรมชาติ ทุนกายภาพ ทุนการเงิน ทุนมนุษย์ และทุนทางสังคม ที่มากกว่าการปลูกพืชเพื่อขายผลผลิตทางการเกษตรขั้นพื้นฐานอย่างเดียว ครัวเรือนเกษตรกรเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของการดำรงชีพอย่างยั่งยืน จึงจำเป็นต้องร่วมกันกำหนดยุทธวิธีเพื่อตอบสนองต่อตลาดและเข้าถึงช่องทางการค้ารูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้น ภายใต้การรวมกลุ่มที่เข้มแข็งและสร้างเครือข่ายที่กว้างขวางไปกว่าการอาศัยระบบเครือข่ายตัวอย่างในอดีต (Alsos et al., 2011) ทั้งนี้เพื่อให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองได้ขยายไปสู่กิจกรรมทางเศรษฐกิจรูปแบบอื่น นอกเหนือไปจากการผลิตสินค้าเกษตรบนที่ดินของตนเอง (side venture) (Ferguson & Olofsson, 2011) เช่น การทำผลผลิตให้ได้มาตรฐาน เพื่อสร้างความมั่นใจให้ผู้บริโภค การมีพื้นที่จำหน่ายผลผลิตของกลุ่มในตลาด การเพิ่มความสามารถของเกษตรกรในการกำหนดราคาผลผลิต การพัฒนาพื้นที่เป็นแหล่งเรียนรู้วิชาการเกษตรสำหรับหลักสูตรท้องถิ่น และแหล่งท่องเที่ยวประจำอำเภอ เป็นต้น ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนว่าครัวเรือนเกษตรกรเขตเมืองได้กำหนดยุทธวิธีการดำรงชีพของตนเอง จากโอกาสและข้อจำกัดที่มีเชื่อมโยงกับทุนที่ถือครอง ภายใต้กรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน ซึ่งส่งผลให้เกษตรกรจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตเพื่อความอยู่รอด ในระบบตลาดเสรีนิยมใหม่และระบบโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการวิจัยเรื่อง “การบูรณาการการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในท้องถิ่น เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับกลุ่มเกษตรกร” ภายใต้การ

สนับสนุนของโครงการพัฒนานักวิจัยและระบบสนับสนุนนักวิจัยเพื่อชุมชนและสังคม ประจำปีการศึกษา 2560 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายชุมชนและสังคม และมูลนิธิมันพัฒนา ทั้งนี้ขอขอบพระคุณครัวเรือนเกษตรกรบ้านหนองโก อำเภอกะนวน จังหวัดขอนแก่น ที่ให้ความร่วมมือและเป็นส่วนหนึ่งของการวิจัยในครั้งนี้

References

- Alsos, A., Carter S., Ljunggren, E., & Welter F. (2011). *The handbook of research on entrepreneurship in agriculture and rural development*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Carney, D. (1998). *Sustainable rural livelihoods: What contribution can we make?* London: Department for International Development.
- Chantavanich, S. (2004). *Data analysis in qualitative research*. Bangkok: Chulalongkorn University Press. [in Thai]
- Chambers, R. & Conway, G.R. (1992). *Sustainable rural livelihoods: Practical concepts for the 21st century*, Discussion Paper 296. Brighton, UK: Institute of Development Studies.
- Deelstra, T. & Giradet, H. (2000). Urban agriculture and sustainable cities. In Bakker, N., et al. (Eds.), *Growing cities, growing food: Urban Agriculture on the Policy Agenda*. Feldafing: ZEL. 43-66.
- The Department for International Development (DFID). (1999). *Sustainable livelihoods and poverty elimination*. London: Department for International Development.
- Ellis, F. (2000). *Mixing it: Rural livelihoods and diversity in developing countries*. Oxford: Oxford University Press.

- Evans-Pritchard, E.E. (1940). *The Nuer: A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*. Oxford: Clarendon Press.
- Farrington, J., Carney, D., Ashley, C. & Turton, C. (1999). “Sustainable livelihoods in practice: early application of concepts in rural areas”, *Natural Resources Perspectives* 42. London: Overseas Development Institute.
- Ferguson, R. & Olofsson, C. (2011). *The development of new ventures in farm businesses. In the handbook of research on entrepreneurship in agriculture and rural development*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Foeken, D. & Owuor, S.O. (2008). Farming as a livelihood source for the urban poor of Nakuru, Kenya. *Geoforum*, 39, 1978-1990.
- Frankenberger, T. Drinkwater, M. & Maxwell, D. (2000). *Operationalizing household livelihood security - A holistic approach for addressing poverty and vulnerability*. Atlanta: CARE International.
- Ganjanapan, A. (2011). Northeast rural restructuring: What the villagers. *Journal of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University, Special (1)*, 5-41. [in Thai]
- Giradet, H. (2005). Urban agriculture and sustainable urban development. In A. Viljoen, K. Bohn, and J. Howe (Eds.), *Continuous productive urban landscapes: Designing urban agriculture for sustainable cities*. Amsterdam: Elsevier.

- Ginsburg, C., Griffiths, P.L., Richter, L.M. & Norris, S.A. (2003). Residential mobility, socioeconomic context and body mass index in a cohort of urban South African adolescents. *Health Place*, 19(100). 99–107.
- Hara, M., Kusaka, H., Kimura, F. & Wakazuki, Y. (2010). Effect of global climate change on urban heat island intensity of Tokyo metropolitan area–winter season case [in Japanese]. *Nagare*, 29, 353–361.
- Kaufman, J. & Baikey, M. (2000). *Farming inside cities: Entrepreneurial urban agriculture in the United States*. Cambridge, Massachusetts: Lincoln Institute of Land Policy.
- Koont, S. (2009). The Urban agriculture of Havana. *Monthly Review an Independent Socialist Magazine*, 60(8), 01-15.
- Kranuan Municipal District. (2018). *A three-year development plan of Kranuan Municipal District*. Khon Kaen: Kranuan Municipal District. [in Thai]
- Lovell, S.T. (2010). Multifunctional urban agriculture for sustainable land use planning in the United States. *Sustainability* 2(8), 2499–2522.
- Ministry of Agriculture and Cooperatives. (2013). *Smart farmers and Smart Officers: A policy guide book*. Bangkok: Ministry of Agriculture and Cooperatives. [in Thai]
- Polanyi, K. (1977). *The livelihood of man*. New York: Academic Press.
- Phongsiri, M. (2014). *Livelihood strategies of return Thai diaspora in Thai society*. Ph.D. dissertation in sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University. [in Thai]

- Sattayanurak, A. (2014). The transformation from rural areas to urban areas: The movement towards democracy. *Journal of Humanities and Social Sciences*, 6(2), 93-120. [in Thai]
- Scoones, I. (1998). *Sustainable rural livelihoods: A framework for analysis*, (Working Paper 72). Brighton, UK: Institute for Development Studies.
- Schultz, T.W. (1971). *Investment in human capital*. New York: Free Press.
- Selener, D. (1998). *Participatory action research and social change*. New York: Cornell Participatory Action Research Network.
- ThaiHealth. (2013). *Thailand reform: Restructuring power, Empowering citizens*. Nakorn Pathom: Institute for Population and Social Research, Mahidol University. (Supported by Thai Health Promotion Foundation and The National Health Commission Office). [in Thai]